

ŽMONIŲ SANTYKIŲ SUSVETIMĖJIMAS KAPITALISTINĖJE VISUOMENĖJE

E. KRAKAUSKAS

Žmonių santykių susvetimėjimas kapitalistinėje visuomenėje yra realus reiškinys, sukeltas objektyvių, ekonominių tos visuomenės gyvenimo sąlygų. Tik šiomis sąlygomis remiantis, galima teisingai apibūdinti susvetimėjimo reiškimąsi tiek dabartiniu, tiek ankstesniuojų kapitalizmo vystymosi laikotarpiu. Buržuaziniai filosofai ir sociologai, paneigdami tų sąlygų reikšmę susvetimėjimui išaiškinti, linkę jį pavaizduoti bendražmogišku, vyraujančiu visose, jų tarpe ir komunizmą kuriančiose, visuomenėse. Taip spręsdami susvetimėjimo problemą, buržuaziniai filosofai ir sociologai nori paneigti ir moksliskai pagrįstą komunistinių santykių sukūrimo galimybę. Jų nuomone, mūsų visuomenės atliekamas komunizmo kūrimo darbas esąs bevaisis, kad jis nesisiejąs su humanišku, komunistinių santykių formavimusi.

Atskleisdami tokios nuomonės klaidingumą, marksistiniai susvetimėjimo problemos tyrinėtojai nemaža nuveikė. Paminėtinas tarybinis susvetimėjimo problemos tyrinėtojas E. Sitnikovas, prancūzų marksistas R. Garodi, parodę kapitalistinei visuomenei būdingą žmonių santykių susvetimėjimą. Bet gilesniam susvetimėjimo problemos nušvietimui tai aiškiai nepakanka, ir šiuo atžvilgiu mūsų spaudoje keliamas reikalavimas energiau ir plačiau nušviesti susvetimėjimo problemą turi visišką pagrindą¹.

Žmonių santykių susvetimėjimą kapitalistinėje visuomenėje nušviesti nelengva, tuo labiau, kad jis turi savotiškų atspalvių ne tik skirtinguose kapitalizmo išsivystymo etapuose, bet ir įvairių kapitalistinės visuomenės klasių, sluoksnių atžvilgiu. Gilesnio tokių susvetimėjimo ypatybių nušvietimo marksistinėje filosofinėje literatūroje pasigendama. Tuo tarpu didesnis įsigilinimas į susvetimėjimą kapitalistinėje visuomenėje ne tik padeda pilniau atskleisti tos visuomenės santykių antihumanišką pobūdį; jis padeda giliau suvokti objektyvų humaniškos komunizmo prigimties pobūdį. Tai aiškėja, sekant susvetimėjimo reiškimąsi įvairiose kapitalizmo išsivystymo pakopose ir ypatingai — valstybiniame-monopolistiniame kapitalizme.

Taip nušviečiant susvetimėjimą kapitalistinėje visuomenėje, siekiama apibūdinti ir šios problemos metodologinę reikšmę. Žmonių santykių susvetimėjimo problema pasirodo padedanti teisingai įvertinti buržuazinės ideologijos iškreiptumą ir — tam tikru mastu — su ta ideologija susijusios psichologijos savitumą.

Kapitalistinėje visuomenėje žmonių santykių susvetimėjimas įgavo griežčiausią formą. Kapitalizmo sąlygomis ryškiausiai atsiskleidė pačių

¹ Žr. autorių grupės straipsnius filosofijos klausimais žurnale «Коммунист» (Москва), 1965, Nr. 2, p. 68 ir 1965, Nr. 5, p. 63.

daiktų viešpatavimas žmonių santykiams. Nyko daiktų viešpatavimą dengusios formos; žmogaus darbo produktai savo galią ėmė rodyti atvira forma. Produktas-prekė suardė senuosius feodalinius asmenišką priklausomybės santykius. Ji suardė konservatyviai atrodžiusius žmonių savitarpio santykius, pati tapdama betarpišku juos jungiančiu ryšiu. „Komunistų partijos manifesto“ apibūdinimu, kapitalizmas suardęs „visus feodalinius, patriarchalinius, idilinius santykius“, nepalikdamas „tarp žmonių jokio kito ryšio, kaip tik vieną pliką interesą, beširdį „gryną pinigą“².

Išnykus aiškiam viešpačiui — feodalui, žmonių santykiai kapitalistinėje visuomenėje ėmė rodytis lyg kokie bespalviai santykiai, nebetekę aki-vaizdžių žmogiškųjų viešpačių. Kapitalistinė visuomenė žmonių santykių susvetimėjimo atžvilgiu tuo ir ėmė skirtis nuo ankstesnių klasinių-antagonistinių visuomenių, kad joje įvyko savotiškas tų santykių apsinuoginimas — jų priklausomybė nuo daiktinių ekonominio pobūdžio jėgų tapo atvira. Žmonių santykių susvetimėjimas kapitalistinėje visuomenėje darėsi ryškesnis ir gilesnis. Tokį žmonių santykių susvetimėjimo pobūdį apsprendė realios, objektyviu pagrindu susidariusios, kapitalistinės visuomenės gyvenimo sąlygos. Viena iš daiktų viešpatavimo išryškėjimo pagrindinių sąlygų buvo visuomeninis darbo pasidalijimas. Jis sąlygojo neišvengiamą visuotinių mainų būtinumą — visuotinį žmogaus darbo produktų suprekėjimą. Visuotiniai mainai virto pagrindiniu nusistovėjusių patriarchalinių, feodalinių santykių griovimo būdu. Pridengti daiktinės priklausomybės ryšiai buvo pakeisti atvirais daiktinės priklausomybės ryšiais. Mainų procese žmogaus darbo produktas ėmė atlikinėti žmonių santykių nustatinėjimo funkciją. Nustatinėdamas žmonių santykius, produktas įgavo ir savotiškai „žmogišką“ išvaizdą — tų santykių formą. Prekinė žmonių santykių forma pasidarė tariama paties daikto savybe.

Kadangi kapitalistinėje visuomenėje, priešingai ankstesnėms klasi-
nėms-antagonistinėms visuomenėms, dėl gamybinių jėgų išaugimo gamintojai buvo atskirti nuo gamybos priemonių, tai prekiniai žmonių santykiai įgavo specifinį kapitalistinį pobūdį. Gamintojų atskyrimas nuo gamybos priemonių rodėsi lyg koks jų išlaisvinimas. Faktiškai šis atskyrimas padėjo išryškėti daiktinėms jėgoms, pajungusioms žmonių santykius. Teisiškai gamintojai virto laisvais žmonėmis, bet, iš kitos pusės, tokiais sąlygomis akivaizdesnis buvo jų santykių priklausomumas nuo daiktų.

Visuotinio produkto suprekėjimo sąlygomis labai iškilo produkto-prekės ekvivalento — pinigų vaidmuo. Atlikinėdami prekės ekvivalento funkcijas, pinigai atlikinėjo ir žmonių sujungėjo, jų savitarpio santykių nustatinėjimo funkciją. Tokių produktų, tokių daiktų, kurie būtų turėję kokių „prigimtinių piniginių“ savybių, nebuvo. Pinigų pavidalu buvo išreikšti suišorėję, susavarankėję žmonių gamybiniai santykiai. Individui pinigai suteikė nuosavybės teisę į produktą, vadinasi, pinigai reikėsi kaip nuosavybės teisės, t. y. ideologiškai įtvirtintų gamybinių santykių, ekvivalentas, savotiška jos egzistavimo forma. Kapitalistinės visuomenės sąlygomis ši forma tapo būtina žmonių santykių forma; ji laidavo spartų gamybinių jėgų augimą. Žmonių rankose pinigai kapitalizmo sąlygomis virto veiksminga gamybos plėtimo priemone. Kapitalistinės gamybos sąlygomis, iš kitos pusės, pinigai pasirodė kaip išraiškingas, atviras daiktinių jėgų viešpatavimas žmonių santykiams.

Daiktinių jėgų viešpatavimas žmonių santykiams kapitalistinėje visuomenėje grindėsi gamybos priemonių private nuosavybe. Darbo jėgos suprekėjimas gamybos priemonių private nuosavybės sąlygomis virto materialinio pasipelnymo šaltiniu. Šis šaltinis — darbo jėgos-prekės buvi-

² K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai, t. I, p. 11.

mas — įgalino kaupti produktus privačiai. Žmogaus darbo jėga, būdama naujų, visuomenei naudingų produktų kuriamoji jėga, privatinės nuosavybės sąlygomis virto savo savininko-gamintojo pavergiamąja jėga, pasireiškusia sudaiktintu pavidalu. Tai, kad žmogaus darbo jėga virto savo priešybe — gamintoją pavergusia jėga, kapitalistinėje visuomenėje imta apibrėžti betarpiškai, materialiai. Visuomenėje pirmaeile produkto charakteristika pasidarė jo piniginis apibrėžtumas. Pagal piniginį produkto apibrėžtumą buvo galima aiškiai numatyti jo vadinamąjį visuomeninį svorį, jo galios „laipsnį“ žmonių santykiams. Piniginiu įvertinimo objektu tapo ne tik žmogaus darbo produktai, bet ir praktiniai žmogaus veiksmai. Visa, nuo ko priklausė visuomeninė individo padėtis, tapo tikslaus, piniginio įvertinimo objektu. Šitoks įvertinimas savotiškai atspindėjo žmogaus pajungimo daiktams faktą kapitalistinės visuomenės sąlygomis. Čia nebuvo tokių vertinimų, kaip vergas, vergvaldys, baudžiauninkas, feodalis. Turėdami asmeniško veikimo laisvę, visi rodėsi žmonėmis, bet, neturėdami lygių veikimo sąlygų, jie savo santykiuose nebuvo lygūs ir vienodi. Tariamai laisvas darbdavio pasirinkimas tarsi parodęs gamintoją, savo noru tvarkantį santykius net su turtingesniais už jį žmonėmis. Tokiu atveju rodėsi, kad žmogus kapitalistinėje visuomenėje įgijęs tikrą savo veiksmų laisvę, paneigusią daiktinių jėgų viešpatavimo žmonėms faktą. Tai rodėsi tuo labiau tikra, nes kapitalistinėje visuomenėje nebebuvo specialių teisių, draudusių kam nors būti turtingu.

Bet tai, kad žmogaus veiksmai ir, konkrečiai, gamintojo samdymasis buvo grindžiami materialiniu išskaičiavimu — pinigais, rodė žmogaus priklausomybę nuo išorinės jo atžvilgiu jėgos. Dėl privatinės gamybos priemonių nuosavybės ši jėga gamintojo atžvilgiu ir tegalėjo būti išorinė, svetima jėga. Tas svetimumas jau reikėsi tuo, kad piniginis gamintojo apibūdinimas turėjo pirmąją reikšmę visuomeniniu atžvilgiu. Kitaip tariant, kapitalistinėje visuomenėje žmonių, jų savitarpio vertinimo kriterijai tebuvo priimami jų grynuoju, daiktiniu pavidalu, ir tai virto visiškai natūraliu dalyku. Bet koks ideologinis daiktinių jėgų dangstymas pasidarė nebereikalingas; priešingai, imta ypatingai kelti tas jėgas ir visų daugiausia jų įsikūnijimą — pinigus.

Pabrėžtas žmogaus darbo produkto — prekės ir jo ekvivalento — pinigų iškilimas žmonių savitarpio santykiuose išplaukė iš prekinio kapitalistinės gamybos pobūdžio. Gamybinei žmonių veiklai pavirtus produktų gamyba mainams, vartojimas pasidarė visiškai priklausomas nuo mainų. Dėl to žmonės buvo pastatyti į tokią padėtį, kurioje jie neišvengiamai susisaisė atvirais daiktiniais savitarpio priklausomybės ryšiais. Istoriskai apibrėžtų poreikių tenkinimas pasidarė priklausomas nuo mainų ir tuo pačiu nuo individo nuosavybėje buvusių ir skirtų mainams produktų. Nuosavybės teisė daiktui kaip mainomajai vertei tapo būtina betarpiško vartojimo sąlyga. Darbo visuomeninio pasidalijimo sąlygomis nuosavybės teisė produktui tapo būtina individo visuomeninio bendravimo sąlyga. Tuo pačiu nuosavybės teisė produktui individą padarė ir lygiu kitiems tos pačios kapitalistinės visuomenės nariams, produktų savininkams. Nuosavybės teisės atžvilgiu jie buvo lygūs, kaip turintieji nuosavybę. Produktas-prekė tapo savotišku žmonių ryšininuku, sujungusiu juos formalios lygybės ryšiais.

Kapitalistinėje visuomenėje žmonių santykių lygybės formalumas išplaukė iš gamybos priemonių privatinės nuosavybės buvimo. Gamybos priemonių nuosavybė įgalino jų savininką pasinaudoti tos formalios lygybės ryšiais, kurie jį jungė su gamintoju. Tarp gamintojo ir gamybos priemonių savininko susiklostė išnaudotojiškas daiktinės priklausomybės ryšys. Produktai-prekės sujungė gamintoją ir gamybos priemonių savininką; savitarpio santykius jie galėjo palaikyti, būdami savininkais. Kadangi gamin-

tojo kaip savininko prekė — darbo jėga buvo specifinė prekė — naujų prekių šaltinis, tai jos įgijimas gamybos priemonių savininkui teikė materialinį pranašumą prieš gamintoją. Svetimo darbo produktus pavertęs pinigais, gamybos priemonių savininkas įgydavo efektyvią kaupimo priemonę. Šio savininko rankose žmonių santykių nustatinėtojai — pinigai virto privačia jėga. Pinigai suteikė nuosavybės teisę į materialines individų vystymosi sąlygas, todėl jų sukauptas privačiose rankose ir reiškė privačių tų sąlygų kontrolę, taigi, ir privačią visuomeninių santykių kontrolę. Tokia kontrolė atskiros privatinės nuosavybės ribose buvo visiškai santykinė. Visos kapitalistinės visuomenės mastu privatinė individų vystymosi materialinių sąlygų kontrolė virto savo priešybe — materialinių sąlygų viešpatavimo žmonėms gaivališkumu. Gamybos procesas savo esme buvo visuomeninis, kolektyvinis žmonių veiklos procesas, todėl jis visą laiką negalėjo derintis su jo materialinių sąlygų privataus tvarkymo pobūdžiu. Privatinė gamybos priemonių nuosavybė apsprendė privačių interesų atsiradimą, kurių įgyvendinimas tegalėjo reikštis gaivališka forma, kaip daugelio privačių interesų susidūrimas. Gamybos priemonių nuosavybės teisės pagrindu atsiradusių privačių interesų turinį sudarė svetimo darbo produktų pasisavinimas. Markso apibūdinimu, kapitalistų besaikis darbo jėgos panaudojimas, siekiant pelno, kapitalistinėje visuomenėje sudarė ekonominio išnaudojimo esmę. Pelnas, būdamas prekinės gamybos padarinys, tapo ir tos gamybos tikslu. Šio tikslo atžvilgiu samdomasis darbas vaidino priemonės vaidmenį. Tokio tikslo siekimo būdas reikšėsi kaip kapitalistinis išnaudojimo būdas. Praturtėjimo tikslais gamybos priemonių savininkai ėmė intensyviai plėsti gamybą.

Kapitalistinės gamybos plėtimas reikšėsi kaip turtų kaupimo procesas, kuris žmonių santykių susvetimėjimo atžvilgiu buvo istoriškai apibrėžta jo forma. Šiame procese ryškėjo augantis daiktinių jėgų viešpatavimas žmonėms, kurio mastas vis labiau didėjo. Kapitalistinio kaupimo procesas prasidėjo, pradėjus atskirti gamintojus nuo gamybos priemonių. Nuo tol ir ėmė ryškėti tai, kas iš tikrųjų siejo gamintoją su gamybos priemonių savininku. Akivaizdus darėsi pirmaeilis žmogaus darbo produkto vaidmuo žmonių santykiuose. Kaupimo procese nusavinto svetimo darbo produktas virto kapitalu — istoriškai apibrėžto visuomeninio žmonių santykio reiškiu ir įtvirtintu. Tame procese reikšėsi specifinis daiktinis-kapitalistinis žmonių santykis. Formaliai kiekvienas žmogus galėjo praturtėti, bet praktiškai turtėjo kapitalistinės visuomenės mažuma. Mažumos rankose buvo sukauptos realios praturtėjimo priemonės — gamybos priemonės, kurios, kaip samdomojo darbo išnaudojimo pagrindas, įgavo kapitalo pavidalą. Gamybos priemonės kaupimo procese tapo specifiniu suvisuomenėjusiu daiktu; jų suvisuomenėjimas išplaukė iš jų ypatingos visuomeninės funkcijos atlikimo — samdomųjų darbininkų išnaudojimo. Gamybos procese turtų didinimas gamintojo atžvilgiu reikšėsi kaip gamybos priemonių, daiktų viešpatavimas. Išsekindamos gamintoją, gamybos priemonės patvirtino savo viešpatavimo gamintojui realumą. Pradinio kaupimo pradžioje didžioji gamintojo laiko dalis atiteko gamybos priemonių panaudojimui gamybos procese. Neturėdamas normalių savo individualybės vystymo sąlygų, gamintojas virto vienpusišku žmogumi. Nuosavybės teisė gamybos priemonėms gamintojo laiką įgalino panaudoti svetimų turtų didinimo reikalui. Su turtėjimo procesu siejosi produkto galios didėjimas. Turtėjimas nusavinto pridėdamojo produkto sąskaita reikšėsi vienu asmenų iškilimu, kitų smukimu. Kuo daugiau gamintojų buvo atskiriama nuo gamybos priemonių, tuo palankesnės darėsi produkto viešpatavimo sąlygos. Kapitalo kaupimo procesas vyko kaip privataus pobūdžio gamybos priemonių koncentracija, kaip privatinės produktų ga-

mybos plėtimasis. Tokiomis sąlygomis kapitalistinės visuomenės dauguma — gamintojai su savo darbdaviais, tos visuomenės mažuma, buvo surišami dar ryškesniais ekonominės priklausomybės ryšiais. Tai atsispindėjo kapitalistinės visuomenės gamybos monopolizavimo procese.

Laipsniška kapitalistinės gamybos koncentracija su jai būdingais vidiniais ekonominiais prieštaravimais nuolat veikė žmonių savitarpio santykius. Marksas pažymėjo specifinių kapitalistinės gamybos vystymosi veiksnių sąryšį su žmonių santykių susvetimėjimu, jų susavarankėjimu, nurodydamas, kad to sąryšio tyrinėjimas neįeinąs į „Kapitalo“ planą. Markso nuomone, „dėl pasaulinės rinkos, jos konjunktūrų, rinkos kainų judėjimo, kredito periodų, pramonės ir prekybos ciklų, klestėjimo ir krizės kaitos“³ žmonių savitarpio santykiai atrodo nepriklausomi nuo žmonių valios, patiems žmonėms viešpataujantys santykiai, kaip gamtos dėsniai.

Kapitalistinėje visuomenėje minėtieji ekonominiai veiksniai dėsningai ėmė reikštis, įsigalėjus stambiajai mašininei pramonei. Šis kokybinis pasikeitimas gamybinėse jėgose apsprendė tai, kad įvyko „visiškas ryšių nutraukimas su tradicija, visų tamsiųjų kapitalizmo pusių paaštrėjimas ir išsiplėtimas, o kartu ir kapitalizmo vykdomas masinis darbo suvisuomeninimas“⁴. Kapitalistinių prieštaravimų paaštrėjimą Leninas aiškino, remdamasis gamybinių jėgų vystymusi. Gamybinių jėgų išsivystymas iki stambiosios mašininės pramonės jėgų lygio lėmė kapitalistinį darbo suvisuomeninimą. Gamyba susiskaidė į daugelį smulkių šakų, bet tuo pačiu laiku atskirose šakose mažėjo tų šakų gamybos priemonių savininkų skaičius.

Visuomeninio darbo specializacija vyko intensyvios kapitalo koncentracijos sąlygomis. Šios sąlygos sudarė pagrindą naujai žmonių santykių suvisuomeninimo pakopai atsirasti. Su atitinkama gamybos šaka susirišo nebe atskiros įmonės gamintojai, bet ištisas visuomenės sluoksnis. Betarpiška gamybinio darbo šakų savitarpio priklausomybė apsprendė betarpišką su tomis šakomis susirišusių žmonių savitarpio priklausomybę. Tų pačių produktų gaminimas tapo skirtingų gamybinio darbo šakų objektu ir rėmėsi skirtingų, specializuotų darbų visuma. Kapitalizmo formavimosi pradžioje produkto pagaminimas buvo vieno gamybinio vieneto — manufaktūros reikalas. Stambiosios mašininės pramonės sąlygomis atitinkamo produkto pagaminimas tapo daugelio gamybinio darbo šakų reikalu, vieno gamybinio darbo šakų produktais rėmėsi kitos gamybinio darbo šakos. Kapitalistinės visuomenės sąlygomis susikūrė tokios gamybinio darbo šakos, kuriose gaminami produktai ištisai buvo skiriami ne betarpiškam žmonių vartojimui, bet kitoms gamybinio darbo šakoms. Produktų gaminimas betarpiškam žmonių vartojimui pasidarė priklausomas nuo produktų gaminimo gamybiniam vartojimui. Ši priklausomybė atspindėjo objektyvų gamybinio darbo šakų savitarpio priklausomybės pobūdį, taigi, ir objektyvų žmonių santykių suvisuomenėjimo proceso pobūdį.

Vadinasi, kapitalistinės gamybos vystymasis, sąlygojęs glaudesnę žmonių savitarpio priklausomybę, padarė juos visus priklausomus nuo savo prieštaravimų. Monopolijų įsigalėjimas reiškė visos kapitalistinės visuomenės pajungimą didesniems savininkams; jų įsigalėjimas taip pat reiškė materialinių visuomenės gėrybių sukaukimą mažos grupės asmenų rankose. Vienos monopolijos ekonominės padėties pablogėjimas iš karto atsiliepė ekonominei kitų monopolijų padėčiai, o tai neišvengiamai atsiliepė ir kitų kapitalistinės visuomenės narių gyvenimui, jų savitarpio santykiams. Monopolistinio kapitalizmo sąlygomis krizė ėmė rodytis savotišku, negailestingu žmonių viešpačiu, jų gyvenimo lemtimi. Ekonominės

³ K. Marksas, Kapitalas, t. III, V., 1950, p. 754.

⁴ V. J. Leninas, Raštai, t. 3, p. 394.

krizės tapo aštriausiais daiktinių jėgų viešpatavimo žmonėms pasireiškimais. Ekonominių krizių metu labiausiai pasireiškė žmonių santykių suišorėjimas, jų priklausymas, nuo daiktinių jėgų. Krizės metu susidaręs vadinamasis produktų perteklius kapitalistinėje visuomenėje reiškė tariaumą jų nereikalingumą, tuo pačiu paneigdamas ir galimybę naudotis nuosavybės teise. Visiška priešybe ekonominės krizės atveju rodėsi ir gamybos priemonių privatinė nuosavybė: turėdama savo prielaida beribį kapitalisto siekimą plėsti gamybą, ji nustatė ir sąlygas, apribojusias šį siekimą. Kapitalistinė nuosavybė, atskirdama gamybą nuo vartojimo, nustatė vartojimo ribas, o riboto vartojimo sąlygomis beribis kapitalisto siekimas plėsti gamybą neišvengiamai susidurdavo su neįveikiamomis kliūtimis. Gamybos monopolizavimas, turtų sutelkimas mažumos rankose ir ryšium su tuo didesnis gamybos išplėtimas reiškė ir daiktinių jėgų viešpatavimo suintensyvėjimą. Dėl turtų, kapitalo koncentracijos ne tik gamintojai, bet ir jų viešpačiai-kapitalistai netapo savarankiškesni savo gaminių atžvilgiu; priešingai, jie darėsi labiau priklausomi nuo gaivališkai besireiškiančių daiktinių jėgų.

Kiekviena kapitalizmo krizė, sudarydama palankesnes kapitalo koncentracijos sąlygas, stūmė visuomenę į naujus sudėtingesnius prieštaravimus. Progresuojančios kapitalo koncentracijos sąlygomis didėjanti gamybos produktų masė atiteko privatiems asmenims, stambiesiems gamybos priemonių savininkams. Kartu su materialinėmis gėrybėmis kapitalistų nuosavybe tapo ir didieji moksliniai pasiekimai, susiję su gamybinių jėgų vystymu. Stambioji mašininė pramonė, pradėjusi nuosekliai taikyti mokslo pasiekimus, pasiekė tokį lygį, kuris įgalino žmonių visuomenę pradėti kurti sąlygas planingam gamtos įvaldymui. Monopolistinio kapitalizmo sąlygomis gamtos įvaldymo galingos praktinės priemonės buvo paverstos privačių, kapitalistinių interesų įgyvendinimo įrankiais. Kapitalistinės monopolijos kalbomis apie gamtos įvaldymą, visuomenės gyvenimo sąlygų pagerinimą ėmė dangstyti siekimus gauti monopolinius pelnus. Monopolijų viešpatavimo sferai išsiplėtus tiek, kad jų interesai „tapo daugiau panašūs į tikrai bendraklasinius interesus“⁵,— palengvėjo uždavinys dangstyti monopolistinius interesus visuomeninių interesų formomis. Pradėta kurti kilnaus kapitalisto paveikslą, paversti jį, vaizdžiu pažangaus buržuazinio amerikiečių sociologo R. Milzo apibūdinimu, „herojiško ūkinio veikėjo paveikslu, herojaus-sukūrėjo, kurio didžiuoliai laimėjimai tarnauja visų gerovei“⁶. Sąlygotas gamybinių jėgų išsivystymo pasiekimus imta vaizduoti kaip pačių kapitalistų asmenišką veiklos rezultatą.

Gamybinių jėgų išsivystymo sąlygotais pasiekimais kapitalistinės visuomenės narių dauguma galėjo naudotis visų pirma darbininkų klasės kovos dėka. Viešpataujanciosios klasės vaizduota tai humaniškos kapitalistų veiklos vaisiais, tarsi kapitalistai būtų pavirtę kovotojais dėl visos visuomenės interesų, arba savotiškais „pramonės kapitonais“⁷, kaip juos pavadino XX amžiaus pradžioje buržuazinis amerikiečių sociologas T. Veblenas. Monopolistinė gamybos koncentracija pasiekė tokį laipsnį, kad nuosavybės teisė milžiniškai gamybos priemonių masei įgavo savotišką privatinės teisės simbolio formą; gamybinių santykių nebeatitikimas kapitalistinės visuomenės gamybinių jėgų laipsniui įgavo savotišką atspindį ir tų santykių teisinėje išraiškoje, kaip teisė arba pirmenybė dalyvauti gamybos proceso reguliavime. Toks gamybos monopolistinės koncentracijos

⁵ P. Миллс, Властвующая элита, М., 1959, стр. 201.

⁶ Ten pat, p. 129.

⁷ Thorstein Veblen, The Theory of the Leisure Class. An Economic Study of Institutions, New York, 1912, p. 209.

laipsnis pridengė tikrąsias žmonių santykių susvetimėjimo priežastis, tarsi privatinė nuosavybė iš žmonių santykių susvetimėjimo sąlygos būtų pavirtusi jų išsilaisvinimo iš daiktinių jėgų sąlyga.

Monopolistinį kapitalizmą viešpatuojančioji kapitalistų klasė ėmė vadinti tikrai humanišku santykių sistema, visiškai priešinga ankstyvesniam laisvosios konkurencijos kapitalizmui. Vienas iš oficialiųjų buržuazinių ideologų, atstovaujančių JAV valdantiejiems sluoksniams, A. Berlis XX a. kapitalizmą iškėlė kaip gero gyvenimo ir tikrai žmoniškų santykių įtvirtintoją, „nes dvidešimtojo amžiaus kapitalizmas pateisins save ne tik savo produktų pertekliumi, bet ir savo gyvenimo vertybių turiniu, jo organizacijoje ir poveikyje yra daugelio milijonų žmonių gyvenimai, ir šie gyvenimai yra pirmasis, ne antraeilis, mūsų amžiaus rūpestis“⁸. Monopolistinį kapitalizmą A. Berlis laiko ne istoriškai apibrėžtu gyvenimo būdu, pasireiškiančiu atitinkamais žmonių savitarpio santykiais, „bet ekonominių ir socialinių rezultatų įgijimo metodu“⁹. Pagal tokį požiūrį kapitalistinę nuosavybę tektų laikyti neutralia tų santykių, kurie jungia žmones kapitalistinėje visuomenėje, atžvilgiu. Pagal tą požiūrį kapitalistinė nuosavybė nesanti ta socialinė priežastis, kuri galėtų padėti išaiškinti tų santykių pobūdį.

Monopolistinė gamybos koncentracija, ryškiau atskleisdama visuomeninį materialinio pagrindo pobūdį, visuomeninį žmogaus darbo ir to darbo produkto pobūdį, sąlygojo ir atitinkamų iliuzijų apie žmonių santykių pasikeitimus atsiradimą. Monopolistinės gamybos vystymasis, reikalaujamas patogesnių materialinių gamybinio darbo sąlygų, apsprendė ir tų sąlygų suvisuomenėjimą. Tokiomis sąlygomis pradėjus naudotis visai kapitalistinei visuomenei, tų sąlygų, tų žmogaus darbo produktų atžvilgiu nubluko socialinis-klasinis nuosavybės teisės vaidmens pobūdis. Daiktas, išlikdamas individo nuosavybėje, virto visos kapitalistinės visuomenės betarpiško naudojimosi objektu. Šiuo pagrindu atsirado ir pažiūrų, pagal kurias monopolistinis kapitalizmas kai kuriais atžvilgiais pasireiškęs kaip realizuotas komunizmas, kaip praktinis komunizmo įgyvendinimas. Dar trisdešimtais metais buržuazinis amerikiečių sociologas F. H. Henkansas monopolistiniame kapitalizme komunizmą įžiūrėjęs švietimo sistemoje, viešosiose bibliotekose, viešame... gatvių, tiltų, kelių naudojime bei kitose viešojo aptarnavimo sistemose. Tuo tarpu socializmas pasireiškė valstybine kai kurių gamybos priemonių nuosavybe¹⁰. Šiuose teiginiuose pažymėtas svarbus momentas kapitalistinės koncentracijos procese — to proceso peraugimas į aukštesnę pakopą, į monopolistinę gamybos ir visuomeninių-politinių institutų koncentracijos pakopą: monopolistinio kapitalizmo peraugimas į valstybinį monopolistinį kapitalizmą.

Valstybės įsijungimas į ekonomikos valdymą bei valstybinės nuosavybės susidarymas kapitalistinėje visuomenėje buvo naujas monopolistinių interesų gynimo ir monopolistinės nuosavybės plėtimo būdas. Bendrosios kapitalizmo krizės sąlygomis prasidėjęs valstybės suaugimas su monopolijomis vedė į apskritai viso kapitalistinės visuomenės gyvenimo monopolizavimą, nedidelės monopolijų grupės įsiviešpatavimą. Valstybiniame-monopolistiniame kapitalizme piniginės sistemos sudėtingumas ėmė slėpti atskirų kapitalistų viešpatavimą. Pramoniniam kapitalui suaugus su bankiniu kapitalu, labai išsiplėtė socialinės pinigų funkcijos, o tuo pačiu labai padidėjo jų galia. Finansiniam kapitalui pavirtus gamybos

⁸ *Adolf A. Berle, Jr., The 20th Century Capitalist Revolution, New York, 1954, p. 114.*

⁹ Ten pat, p. 181.

¹⁰ *Frank Hamilton Hankins, An Introduction to the Study of Society. An Outline of Primary Factors and Fundamental Institutions, New York, 1935, p. 704—705, 784.*

viešpačiu, dar akivaizdesnis pasidarą žmonių santykių priklausymas nuo daiktinių jėgų. Esant finansiniam kapitalui, kapitalistų klasė nusitolina nuo gamybos, tarsi išsijungdama iš jos. Užsiiminėdama finansinėmis operacijomis, kapitalistų klasė suranda žymiai daugiau progų nuslėpti išnaudotojišką savo veiksmų pobūdį, taigi, ir socialinę daiktinių jėgų viešpatavimo prasmę. Pasak Lenino, finansinis kapitalas „ypač beasmenis ir atitrūkęs nuo betarpiškos gamybos“¹¹, o dėl to finansinio kapitalo beasmeniškumo ir jo didelio atitrūkimo nuo gamybos sunku nustatyti tikruosius, realiai egzistuojančius žmones, išnaudojančius svetimą darbą. Monopolistinės nuosavybės sąlygomis praktiškai sunku benustatyti tikrąjį atitinkamų gamybos priemonių savininką, nes nuosavybės teisę į tas priemones turi ir kiti individai, visų pirma priklausantieji monopolistiniam susivienijimui. To individo nuosavybės teisė tvirtesnė, realesnė, kuris disponuoja didesniu piniginiu kapitalu, palyginti su kitais monopolistinio susivienijimo nariais. Šiuo atžvilgiu pinigai pasirodą jėga, apsprendžiančia žmogaus santykį su gamybos priemonėmis. Tokiomis sąlygomis valstybiniam-monopolistiniam kapitalizmui atsiranda proga pavaizduoti save „liaudiniu“ kapitalizmu. Monopolijos, išleisdamos akcijas už didžiules pinigų sumas, įgalina su jomis susijusius kapitalistinės visuomenės sluoksnius įgyti nuosavybės teisę į gamybos priemones. Nuosavybės teisę įgauna akcijų formą. Tai savotiškas ekonominis pavergimas, kuris pasireiškia tuo, kad už akcijas sumokėti gamintojų pinigai tenka finansiniu kapitalu besiremiančiai finansinei oligarchijai — kapitalistų saujelei, sudarančiai menką kapitalistinės visuomenės mažumą.

Kuo didesnis akcininkų skaičius, tuo mažiau pinigų reikia monopolistinių susivienijimų nariams, kad jie galėtų viešpatauti atitinkamose gamybos šakose. Tokiu būdu, gausėjant savininkams — akcijų turėtojams, didėja piniginė turtingiausių kapitalistų galia visuomenėje. Akcininkų gausėjimas įgalina kapitalistus pajungti didesnę gamybinės veiklos sritį. Kuo mažiau kapitalo reikia pajungti gamybinės veiklos sričiai, tuo daugiau gamybinės veiklos sričių, turint didelį kapitalą, galima pajungti. Šis siekimas pajungti kuo daugiau gamybinės veiklos sričių yra būdingas visiems monopolistiniams susivienijimams. Kiekvienas monopolistinis susivienijimas, norėdamas susidaryti palankiausias galimas sąlygas maksimaliam pelnui gauti, kovoja nuolatine įtemptą konkurencinę kovą su kitais monopolistiniais susivienijimais dėl socialinio-ekonominio viešpatavimo sferos išplėtimo. Konkurencinė monopolistinių susivienijimų kova ypatingą įtempimą yra pasiekusi finansinių operacijų sferoje. Valstybinio-monopolistinio kapitalizmo sąlygomis įvairių visuomenės sluoksnių sukauptos lėšos atitinkamuose fonduose, visų pirma pensijų bei draudimo fonduose, faktiškai paverstos finansinio kapitalo sudėtine dalimi, teikiančia didžiulę naudą monopolistiniams susivienijimams. Šie fondai, patenkinti minimalius savo indėlininkų poreikius, šiuolaikinėmis sąlygomis sudarą pagrindą monopolistinių susivienijimų poreikiams patenkinti — monopolistiškai dideliame pelnui gauti. Ta pati individo uždirbta pinigų suma jam pačiam tapo elementarių šiuolaikinių poreikių patenkimo sąlyga, tuo tarpu kitam, visai svetimam kapitalistui ta pati suma pasirodė visiškai tinkama kapitalui kaupiti. Toks savotiškas finansinis išnaudojimo būdas šiuo laiku žymiai parankesnis patiems kapitalistams, suteikiantis daugiau progų jiems maskuotis. Atskiros monopolijos ir jų susivienijimai ne tik savitarpyje, bet ir nuo visuomenės apskritai, griežtai slepia finansinių operacijų sferą, kurioje ryškiausiai matyti išnaudotojiškas, nežmoniškas kapitalistų veiklos pobūdis.

¹¹ V. J. Leninas, Raštai, t. 22, p. 92.

Marksas yra pažymėjęs, kad kapitalistinė visuomenė kulminacinį savo nežmoniškumo tašką pasiekia pinigų sistemoje¹². Ši pastaba tinka ne vien tik XIX a., bet ir dabartinio valstybinio-monopolistinio kapitalizmo piniginei sistemai, pinigais grindžiamiems žmonių santykiams apibūdinti. Pinigų, kaip daiktinių jėgų, viešpatavimas valstybinio-monopolistinio kapitalizmo sąlygomis aiškiau atspindi tą faktą, kad šį viešpatavimą ir iš jo išplaukiantį nežmoniškumą sąlygoja privatinė nuosavybė. Pinigai visada reiškiasi kaip individualūs, personifikuoti kapitalai, įgalinantieji savintis atitinkamą visuomeninio turto dalį. Kapitalo dydis sudaro tą pagrindą, kuriuo grindžiasi faktiškai egzistuojantis šiuolaikinės kapitalistinės visuomenės socialinis susiskaidymas, įgavęs hierarchijos pavidalą. Šios hierarchijos, arba straty, viršūnę sudaro minėtoji finansinė oligarchija, kuri išnaudoja ne tik pačias apatines stratas, bet ir aukštesias stratas sudarančius vidutinius kapitalistus. Finansinė oligarchija šia prasme yra išnaudotojų išnaudotojai. Kadangi ji susideda iš savitarpyje konkuruojančių didžiųjų kapitalistų grupuočių, tai jos viešpatavimas darosi vis aštresnis, prieštaringesnis. Iš svetimo darbo išgauti milžiniški kapitalai ne tik iš naujo nukreipiami svetimam darbui išnaudoti; tuo pat laiku jie nukreipiami ir vienas prieš kitą savanaudiško, privataus pasipelnymo tikslais.

Tokiomis sąlygomis, kai visuomeninio turto gausėjimas yra tapęs privataus kapitalo didėjimo šaltiniu, kai daugumos žmonių darbas yra tapęs mažumos žmonių praturtėjimo šaltiniu, žmonėse skatinamas savitarpio priešiškus. Kiekvienas žmogus skatinamas kaupti kapitalą, o kadangi kapitalo kaupimas kapitalistinėje visuomenėje grindžiasi svetimo darbo išnaudojimu, tai vien žmogaus siekimas kaupti jau paverčia jį potencialiu kitų žmonių konkurentu. Tokia žmonių santykių priklausomybė nuo ekonominių veiksmų, toks tų santykių susvetimėjimas uždėjo ryškų antspaudą ir psichinei žmonių struktūrai. Užvaldžiusi žmogų kaupimo aistra padarė jį vienpusišką, įtvirtindama, kaip vaizdžiai išsireiškė Marksas, vietoję *visų* fizinių ir dvasinių jausmų *turėjimo* jausmą — paprastą visų tų jausmų susvetimėjimą¹³. Besirūpinantis savo nuosavybės kaupimu, žmogus darosi svetimas kitiems žmonėms. Objektivos kapitalistinio kaupimo sąlygos suformavo žmogaus tipą, kuris „veržiasi tik gauti savo dalį jį supančių gėrybių, panaudodamas tam kiek galint mažiau pastangų ir už tai kiek galint daugiau gaudamas malonumų“¹⁴.

Šis nuolatinis veržimasis gauti savo gėrybių dalį padaro žmogų atbukusį, abejingą daugelio svarbių įvykių ir žmonių, kurie jam rodosi nesuję su jo interesais, atžvilgiu. Jis tiesiog pradeda vengti susidurti su tuo, kas, jo manymu, galėtų pakenkti jo padėčiai. R. Milzas vaizdingai apibūdina, kaip atrodo vieni kitiems žmonės susvetimėjimo sąlygomis: žmonės „savigynos tikslais užsideda persisotinusį, viskam abejingų žmonių kaukes“¹⁵. Šiuolaikinėje kapitalistinėje visuomenėje labai ryškiai matyti, kaip kapitalistinės konkurencijos sąlygos verčia žmones apsimitinėti.

Buržuaziniai sociologai ir filosofai daug dėmesio kreipia į tai, kad kapitalistinėje visuomenėje gamyba ir jos sąlygos tobulinamos, tuo tarpu patys žmonės tampa vis labiau svetimais vienas kitam. JAV visuomenės veikėjo ir publicisto N. Kazinsio teigimu, „šiuolaikinis žmogus yra vienišas, dėl savo veiklos pasidaręs anachronizmu, vis labiau nebetinka šiems laikams“¹⁶. Panašią nuomonę išreiškia daugelis šiuolaikinių

¹² K. Marksas ir F. Engelsas, *Sventoji šeima, arba kritinės kritikos kritika*, V., 1960, p. 121.

¹³ K. Маркс и Ф. Энгельс, *Из ранних произведений*, стр. 592.

¹⁴ Р. Миллс, *указ. произв.*, стр. 431.

¹⁵ Ten pat, p. 427.

¹⁶ Norman Cousins, *Modern Man is Obsolete*, New York, 1945, p. 11.

buržuazinių filosofų ir sociologų, tokia nuomonė jų grindžiama tariamai lemtingu žmonių santykių susvetimėjimu. F. Papenheimas rašo, kad susvetimėjimas apimęs visas šiuolaikinio gyvenimo sritis ir kad jis išreiškias vieną iš pagrindinių mūsų amžiaus tendencijų¹⁷.

Šiuolaikinėje kapitalistinėje visuomenėje žmonių santykių susvetimėjimas iki tol gaivališkai, nesąmoningai suvokiamas faktas — tapo didele ir opia buržuazinių visuomenės tyrinėtojų sprendžiama problema. Markso iškelta ir daugumai tuolaikinių buržuazinių ideologų atrodžiusi perdėm nekonkreči, neverta dėmesio problema, šiuolaikiniams buržuaziniams ideologams žmonių santykių susvetimėjimo problema įgavo visiškai realią prasmę ir jos sprendimas pasirodė turįs praktinės reikšmės. Bet jie šią problemą tebesprendžia, menkai arba visiškai jos nesiedami su šiuolaikinės kapitalistinės visuomenės ekonomine ir iš jos išplaukiančia klasine struktūra. Daugelis jų gamybos priemonių privatinę nuosavybę ir ja besiremiantį socialinį išnaudojimą laiko šiuolaikinės, valstybinio-monopolistinio kapitalizmo visuomenės anachronizmu ir todėl žmonių santykių susvetimėjimą tyrinėja taip, tarsi jis nieko bendro neturėtų nei su gamybos priemonių private nuosavybe, nei tuo labiau su socialiniu išnaudojimu, išplaukiančiu iš tos nuosavybės.

Šiuolaikiniams buržuaziniams visuomenės tyrinėtojams būdinga spekuliuoti kapitalistinės nuosavybės formos suvisuomenėjimo požymiais, kurie, jų nuomone, paneigią išnaudotojiškos klasės buvimą; kartu su išnaudotojų klasės išnykimu šiuolaikinėje valstybinio-monopolistinio kapitalizmo visuomenėje išnykusios klasės. Laikantis tokių pažiūrų, žmonių santykių susvetimėjimo problema praranda savo socialinę, istoriškai apibrėžtą prasmę, susijusią su antagonistinių klasių egzistavimu.

Žmonių santykių susvetimėjimas kapitalistinėje visuomenėje reiškiasi ne vien visai visuomenei būdingais bruožais. Greta jų išsiskiria specifiniai bruožai, susiję su įvairių socialinių sluoksnių buvimu kapitalistinėje visuomenėje. Ryšium su žmonių santykių susvetimėjimu skirtingų socialinių sluoksnių padėtis kapitalistinėje visuomenėje įgauna ir specifinių, tik tiems sluoksniams būdingų susvetimėjimo atspalvų. Tai išplaukia iš materialinės tų sluoksnių padėties, susidariusios kapitalo kaupimo procese. Esminis materialinės socialinių sluoksnių padėties kriterijus yra jų santykis su gamybos priemonėmis. Nors kapitalo kaupimui būdinga monopolistinė gamybos koncentracija, bet, kaupiantis kapitalui mažumos rankose, greta šios mažumos — stambiųjų kapitalistų, susidaro smulkiųjų savininkų klasė. Smulkiųjų savininkų klasė, turėdama savo nuosavybėje, palyginti menką visos visuomenės mastu gamybos priemonių dalį, sąlygoja mainų intensyvumą, ekonominę savitarpio priklausomybę. Kaupimo procese priklausomybės laipsnis kinta: didesnė dalis smulkiųjų savininkų arba patenka į visišką stambiųjų kapitalistų priklausomybę, arba visiškai praranda nuosavybę, papildydami samdomųjų darbininkų eiles. Tik maža tų savininkų dalis sugeba sukaupti didesnę kapitalą ir iškilti, pasidaryti turtingais išnaudotojais.

Smulkiųjų savininkų klasė kapitalistinėje visuomenėje yra labai ryškus žmonių susiskaidymo pavyzdys. Priklausydamas šiai klasei, individas verčiamas pasitikėti vien savo jėgomis. Smulkusis savininkas savo produktus keičia stambiųjų monopolijų nustatytomis sąlygomis. Ankstyvose kapitalo kaupimo stadijose dar išlaikydamas didesnę savarankiškumą, jis valstybinio-monopolistinio kapitalizmo stadijoje tapo visiškai priklausomas nuo didžiųjų monopolistinių susivienijimų. Šioje stadijoje smulkiųjų savininkų klasė yra tapusi savotišku monopolistinių susivienijimų prie-

¹⁷ Fritz Pappenheim, *The Alienation of Modern Man*, New York, 1959, p. 36.

dėliu. Tokiu atveju individui, priklausančiam smulkiųjų savininkų klasei, praktiškai beveik nebetenka progų iškilti iki didžiųjų išnaudotojų ir įgauti didesnio savarankiškumo. Didesnis pavojus jam gresia prarasti nuosavybę ir patekti į samdomųjų darbininkų tarpą. Smulkus savininkas tampa beasmenio finansinio kapitalo auka; jo turtas virsta jam svetimų asmenų turtu. Valstybinio-monopolistinio kapitalizmo sąlygomis ryškiai matyti, kad smulkiųjų savininkų ekonominio veikimo laisvė tėra visiškai regimybė, sukelta formaliai egzistuojančios nuosavybės teisės. Tokiomis sąlygomis tos veiklos rezultatai daugiausia atitenka svetimiems, galingesniems išnaudotojams. Tačiau savininkiškumo iliuzija pajungia smulkų savininką, puoselėdama pasipelnymo aistrą. Dėl to jis, kaip savo sluoksnio atstovas, išsiskiria ne tik savo prisirišimu prie daiktų, bet ir savo kultūrinio-dvasinio lygiu. Toks smulkaus savininko vienpusiškumas atsispindi ir jo pažiūroje į darbą. Nors nuosavybė daro jam darbą žymiai artimesnį, skatina kruopštumą, bet jis vis vien teturi jam materialinę prasmę.

Šiuo atžvilgiu kapitalistinėje visuomenėje nuo smulkiųjų savininkų skiriasi tarpinis klasių atžvilgiu inteligentijos sluoksnis. Paprastai su inteligentijos sąvoka daugiau siejamas ir kūrybinis darbas. Buržuaziniai ideologai inteligento veiklą dažnai vaizduoja dvasinių jo poreikių požiūriu, esą kapitalistinės visuomenės sąlygomis ji būtų tikrai savarankiška.

Inteligentijos susiformavimo sąlygos paaiškina ir jos veiklos pobūdį, išplaukiantį iš glaudaus tos veiklos sąryšio su materialiniais atitinkamų socialinių sluoksnių interesais. Leninas pažymėjo, kad inteligentija pagal savo pažiūras, ryšius iš dalies jungiasi su buržuazija, iš dalies su darbininkais, kad kapitalizmas inteligentą vis labiau daro nesavarankiškesnį jo užimamos padėties atžvilgiu, paversdamas jį „priklausomu samdiniu“¹⁸. Valstybinis-monopolistinis kapitalizmas, nepaprastai padidinęs inteligentų skaičių, didelę jų dalį pavertė samdiniais, bet ir neįėjusieji į darbininkų klasės sudėtį inteligentai tapo priklausomi nuo monopolijų. Amerikiečių buržuazinis sociologas ir istorikas D. Devisas, turėdamas galvoje inteligentus, konstatuoja: „Daugiausia juos samdo pelno didinimui“¹⁹.

Kuo daugiau protinio darbo atstovai prisideda prie monopolijų praturtėjimo, tuo dosniau jiems monopolijos atlygina. Praturtėjimas virsta pagrindiniu sugebėjimo kūrybiškai dirbti kriterijumi. Pinigai tampa svarbiausiu tikslu protiniame darbe. Pinigai, kaip žmogaus veiklos akstinas, sumenkina pačią veiklą. Žmogaus veikla pardavinėjama už pinigus atsitiktiniams asmenims, labai dažnai nenusimanantiems toje veikloje. Kadangi kapitalistinėje visuomenėje tie asmenys būna kapitalistai, tai jų nenusimanymas jų kapitalo dėka įgauna respektabilaus nusimanymo formą. Kapitalistams tarnaujančiųjų protinio darbo atstovų veikla atrodo tikslinga veikla, visada visai visuomenei duodanti naudą. Valstybiniame-monopolistiniame kapitalizme ypatingai ryškus kūrybinės inteligentijos priklausymas nuo kapitalistų klasės. To darbo pajungimas privatiems materialiniams interesams daugeliu atvejų tą darbą daro beprasmę arba tiesiog priešingą visuomenei. Šiuolaikinėje kapitalistinėje visuomenėje didžiulis mokslininkų skaičius įjungtas į karinę gamybą, tarnaujančią monopolistinių susivienijimų interesams. Tokiomis sąlygomis intelektualinė individo veikla jo atžvilgiu nebeturi pozityvios socialinės prasmės.

Savo pobūdžiu protinis darbas iš esmės yra betarpiškiausia visuomeninio darbo išraiška; jis ryškiausiai parodo, kad darbas apskritai savo prigimtimi yra ir tegali būti tik visuomeninis. Tuo tarpu visuomeninė

¹⁸ V. J. Leninas, Raštai, t. 4, p. 178.

¹⁹ Джером Дэвис, Капитализм и его культура, М., 1949, стр. 447.

protinio darbo esmė kapitalistinėje visuomenėje iškraipoma kaip tik todėl, kad jis tomis ekonominėmis sąlygomis tampa preke, teikiančia pelną visuomenės mažumai — išnaudotojams.

Intelektualinė individo veikla, virtusi svetimų tikslų įgyvendinimo priemone, buržuazinių ideologų dažnai siekiama pavaizduoti savarankiškai besivystančia veikla, neturinčia jokio ryšio su privačiais klasinio pobūdžio interesais. Už tos veiklos rezultatus niekas negalys atsakyti, nes jie natūraliai išplaukia iš intelektualinės žmogaus veiklos. Moksliniai išradimai, jų nuomone, privedę prie gilių sutrikimų, ir tai susiję su pačia mokslinių išradimų prigimtimi. Tokia nuomonė būdinga ir eiliniams buržuazinės visuomenės inteligentams. Ji gana trumpai ir aiškiai išreikšta amerikiečių mokslininko N. Vinerio: „Mes — technikos pagerinimų vergai“. Antai gamybos procesų automatizavimas laikomas aplamai žlugdančiu žmonių visuomenę, kaip protingų būtybių visuomenę. Mašinos sąlygojančios vadinamosios „mechaniškosios“ inteligentijos įsigalėjimą, kuri, laikui bėgant, imsianti rungtyniauti su žmogaus protu ir jį pralenksianti²⁰.

Monopolistinis, išnaudotojiškas protinio darbo rezultatų pritaikymo būdas tą darbą ir jo atlikėjus paverčia tariamais kapitalistinės visuomenės žlugdytojais. Tarnavimas monopolistiniams interesams inteligentą daro labai ribotą santykiuose su žmonėmis. Kaip protinio darbo atstovas savo veikloje jis netenka visuomenei naudingo savo darbo aspektų.

Protinis darbas, iš esmės būdamas kūrybinio pobūdžio, pats sau yra savitiksliis ir todėl negali derintis su piniginiu, daiktinio pasipelnymo tikslu. Markso pastaba, kad rašytojo darbas — tai savitiksliis, kuriam, jeigu reikia, rašytojas aukoja savo asmeninį egzistavimą²¹, visiškai tinka ir visam protiniam kūrybinio pobūdžio darbui apibūdinti. Kai visuomenės materialinės gyvenimo sąlygos gaivališkai kontroliuojamos privataus kapitalo, inteligentui labai sunku pasiekti tokią padėtį, kad jis galėtų savarankiškai dirbti kūrybinį darbą.

Valstybinio-monopolistinio kapitalizmo sąlygomis inteligentijos vaidmuo nepaprastai išaugo. Šis socialinis sluoksnis turi tendenciją sparčiai didėti ir su jo padėtimi buržuazija sieja ne tik kapitalistinės visuomenės dabartį, bet ir ateitį.

Tačiau tikra kapitalistinės visuomenės, tame tarpe ir inteligentijos, ateitis, darosi aiški, kai visos visuomenės egzistavimas siejamas su darbininkų klasės vystymusi. Darbininkų klasė susvetimėjimo sąlygomis užima ypatingą padėtį. Ji betarpiškai dalyvauja materialinėje gamyboje, naudodamasi svetimomis gamybos priemonėmis. Kadangi gamybos priemonės yra privatinė nuosavybė, tai, pasisavindami pridedamąjį produktą, kapitalistai materialiai tiek nuskurdina darbininkus, kad praktiškai atima jiems galimybę palaikyti savo gyvenimo lygį sutinkamai su išaugusiais visuomenės poreikiais. Šis neatitikimas tarp darbininkų gyvenimo lygio ir visos visuomenės mastu kylančio poreikių lygio turi tendenciją didėti ir kuo daugiau darbininkas gamina, tuo labiau jis skursta, tuo labiau jam viešpatauja jo produktas.

Kylančio kapitalizmo sąlygomis darbininkų klasė nebuvo vieninga. Darbininkų išsiskaidymas buvo lydymas jų savitarpio konkurencijos dėl darbo. Jai viešpataujančio kapitalo atžvilgiu ji dar negalėjo priešpastatyti savęs kaip organizuotos socialinės jėgos.

Įvykus esminiems pakitimams materialinėje-techninėje kapitalizmo bazėje, pasireiškusiems stambiosios pramonės įsigalėjimu, atsirado objek-

²⁰ P. E. Cleator, *The Robot Era*, London, 1955, p. 7, 147, 157.

²¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, *Соч.*, т. 1, стр. 76.

tyvus darbininkų klasės susivienijimo pagrindas. Kaupiantis kapitalui, darbininkų vienijimasis įgalino juos ne tik plačiau įvertinti to kaupimo padarinius savo atžvilgiu, bet ir surasti veiksmingų priemonių tiems padariniams bei jų priežastims paveikti. Vienydamasi darbininkų klasė darėsi galingesne socialine jėga, pradėjusia kelti grėsmę kapitalo viešpatavimui. Darbininkų klasės vienijimasis ir jos kova prieš kapitalo viešpatavimą siejosi ir siejasi su žmonių santykių išlaisvinimu iš daiktinių jėgų valdžios.

Tuo tarpu buržuaziniai visuomenės tyrinėtojai neigia darbininkų klasės kovos ryšį su susvetimėjimo įveikimu. Jų tarpe paplitusi nuomonė, kad toji kova esanti pašalinis reiškinys susvetimėjimo atžvilgiu.

Monopolistinio kapitalizmo gamybinių jėgų lygis tapo objektyvia visapusiško darbininko vystymosi prielaida. Tuo tarpu šie prielaidai rodėsi darbininko individualybės žlugdytoja. Iš tikrųjų tai siejosi su monopolijų vykdoma pelno gavimo politika, kuri, esant minėti prielaidai, ir pavertė dirbantį „tik sraigtu dideliame mechanizme“. Darbininko gyvenimas paskirtas vien darbui,— rašo F. Henkinsas,— „diktuojamas sąlygų, kurias jis mažai arba visai negali kontroliuoti“²². Šis buržuazinio sociologo pripažintas faktas apibūdina darbininko padėtį susvetimėjimo sąlygomis. Šis ir kiti faktai, apibūdinantieji darbininko padėtį kapitalistinėje gamyboje, rodo darbininko individualybės pasireiškimo slopinimą. Gamybos priemonių tobulėjimas, rodos, turėtų virsti ir gamintojo tobulėjimo, jo visapusiškesnio vystymosi pagrindu. Tuo tarpu vyksta priešingai — darbininko vystymasis ribojamas, ir tai prisideda prie darbininko ir kapitalisto santykių antagonizmo palaikymo.

Didžiosios kapitalizmo krizės privertė buržuazinius sociologus gilintis į klasinio antagonizmo ryšį su gamybos vystymusi, į žmonių santykius, susiklosčiusius kapitalistinės gamybos procese. Kapitalizmo ideologai sociologiniais tyrinėjimais pradėjo energingai ieškoti tų santykių sprendimo. Konstatavimas, kad „pačios reikšmingiausios šiuolaikinės pramonės problemos glūdi žmonių santykių sferoje“²³, tapo madingu teiginiu XX amžiaus buržuazinių sociologų tarpe. Siekimas surasti darbininkų ir kapitalistų santykių sureguliuavimo būdus, neišvengiamai siejosi ir su susvetimėjimo būdo suradimu.

Buržuaziniai sociologai sukauptė labai daug faktų ir jų pagrindu sukūrė daug teorijų, bet jie nesurado būdų klasiniam antagonizmui panaikinti.

Darbininko padėtis šiuolaikinėje kapitalistinėje visuomenėje rodo, kad smulkus reformizmas, pagrįstas sociologiniais tyrinėjimais, tariamas dalies darbininkų praturtėjimas — automobilių, namų ir kitų buitinio gyvenimo priemonių įsigijimas, iš esmės nepaveikė darbininkų ir kapitalistų santykių. Priešingai, buržuaziniai sociologai vis plačiau taiko iš Markso perimtą susvetimėjimo kategoriją sunkėjančiai darbininko padėčiai gamyboje apibūdinti. Kai kurie iš jų pripažįsta, kad „darbo susvetimėjimas tapo žymiai rimtesne problema, negu kada nors anksčiau“²⁴.

Daugelio buržuazinių sociologų tyrinėjimai yra vaizdi, konkreti darbininkų susvetimėjimo iliustracija ne tik dabartinėmis valstybinio-monopolistinio kapitalizmo sąlygomis; jų tyrinėjimų medžiaga įgalina sukurti bendrą darbininko padėties susvetimėjimo sąlygomis paveikslą. Šiuo atžvilgiu labai įdomus minėtas amerikiečių sociologo H. M. Volmerio darbas, kurio kai kurias vietas čia atpasakojame. Volmeris pateikia daugelio

²² *Frank Hamilton Hankins*, Cit. veik., p. 776—777.

²³ *John J. Hader and Eduard C. Lindeman*, *Dynamic Social Research*, London—New York, 1933, p. 29.

²⁴ *Howard M. Vollmer*, *Employee Rights and the Employment Relationship*, Berkeley and Los Angeles, 1960, p. 150.

darbininkų nuomones, kurių tarpe yra teisingai apibūdinančių kapitalistinių santykių susvetimėjimą. Darbininkas savo santykius su kapitalistu laiko grynai piniginiams pirkimo-pardavimo santykiams. „Kompanija man moka tik už aštuonias valandas. Mano aštuonioms valandoms pasibaigus, jie neturi teisės sakyti ką nors apie mano socialinį gyvenimą kur nors kitur“²⁵. Aštuonias valandas darbininkas, kaip pardavęs darbo jėgą, priklauso kapitalistui. Po to laiko jis nebeįsivaizduoja, kad jį sietų su kapitalistu kokie žmogiškesni interesai.

Santykiyje su kapitalistu darbininkas jaučiasi visiškai suvaržytas. Nors mašinos naujos, bet darbas neteikia darbininkui jokio malonumo, tik jį vargina, neleidamas kūrybiškai galvoti. „Tu negali pasinaudoti savo protu. Gali panaudoti tik savo rankas. Aš pasakojau savo bosui: „Aš stovėsiu ten ir matysiu baltų automobilių liniją, einančią žemyn mano linija, kurią aš dažiau. Paskui aš matysiu raudoną automobilį ir sakysiu sau: „Ar aš dažiau tą raudoną automobilį?“ O dabar kokio tai rutina! Kaip jie sako: „Visa, dėl ko verta gyventi, yra laiko leidimas ir atlyginimo diena“²⁶.

Darbe darbininkas neranda prasmės, jos nesuteikia jam ir piniginis atlyginimas. Tiek darbo proceso, tiek ir pagamintų produktų atžvilgiu darbininkas jaučiasi susvetimėjęs.

Vadinasi, žmonių santykių susvetimėjimo tyrinėjimu atskleidžiama, kad toks antihumaniškas šių santykių pobūdis kapitalistinėje visuomenėje objektyviai sąlygotas, kad toks žmonių santykių iškreiptumas apsprendtas ekonominių kapitalizmo sąlygų. Tokio žmonių bendravimo būdo tikrųjų priešasčių nustatymas įgalina teisingai paaiškinti ne tik to bendravimo sąlygomis susidariusios visuomenės psichologijos, bet ir viešpataujančios buržuazinės ideologijos ypatybes. Galiausiai susvetimėjimo problemos sprendimas padeda giliau atsakyti į klausimą, kodėl kapitalizmas, nepaisant jo ekonominių pasiekimų, neturi perspektyvos, kodėl komunizmas, kaip visuomenės tipas, tampa vis didesnės žmonijos dalies praktiškai įgyvendinamu uždaviniu.

Vilniaus Valstybinis
V. Kapsuko vardo universitetas
Filosofijos katedra

Įteikta
1965 m. gegužės mėn.

ОТЧУЖДЕНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В КАПИТАЛИСТИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Э. КРАКАУСКАС

Резюме

В статье исследуется процесс отчуждения человеческих отношений в условиях капиталистического общества. Специфика указанного процесса в условиях этого общества состоит в том, что он проявляется в своеобразном «обнаженном» виде. Такое проявление отчуждения связано с экономическими условиями капиталистического общества, в первую очередь с капиталистическим разделением труда и, с другой стороны, с капиталистической собственностью.

²⁵ Howard M. Vollmer, Employee Rights and the Employment Relationship, p. 120.

²⁶ Ten pat, p. 71.

Интенсивность отчуждения человеческих отношений в условиях капиталистического накопления возрастает. В государственно-монополистическом капитализме этот процесс достигает огромных масштабов.

В статье характеризуется положение классов, а также интеллигенции в условиях капиталистического отчуждения. Прослеживается процесс вырастания рабочих из класса «в себе» в класс «для себя».

Ввиду своего особого экономического положения только рабочий класс способен найти верный выход из капиталистического общества отчужденных отношений. В этом отношении вопрос борьбы рабочего класса за свое освобождение имеет прямую связь с решением проблемы отчуждения. Поэтому беспочвенны упреки тех критиков марксизма, которые обвиняют «зрелого» Маркса, будто он изменил гуманистическому духу марксизма, переключившись на более детальное изучение вопросов, связанных с рабочим движением. Труды Маркса, Энгельса, Ленина и других марксистов по этим вопросам — имеют большое методологическое значение в решении проблемы отчуждения.

Исследование процесса отчуждения человеческих отношений в капиталистическом обществе показывает, что антигуманистический характер этих отношений объективно обусловлен и что поэтому попытки буржуазных идеологов избавиться от этого процесса при помощи соответствующих теорий напрасны. Эти теории, как и вся буржуазная идеология, не могут быть научными, ибо они порождены тем же самым процессом отчуждения человеческих отношений, являясь искаженным его отображением.